

Artikel

4 augustus 1944

Dr. Gertjan Broek
Anne Frank Stichting
December 2016

Van 6 juli 1942 tot 4 augustus 1944 diende het Achterhuis van Prinsengracht 263 in Amsterdam als schuilplaats voor een aantal Joodse onderduikers. Een van hen was Anne Frank. Het gebouw huisvestte sinds eind 1940 de bedrijven van haar vader Otto. Enkele personeelsleden verzorgden de onderduikers. Na 25 maanden werden de acht onderduikers ontdekt en samen met twee van hun helpers gearresteerd. Van de onderduikers overleefde alleen Otto Frank de oorlog.

—

Acht joodse onderduikers achter een boekenkast. Deze geschiedenis is wereldwijd bekend door het dagboek van Anne Frank. En door de dramatische afloop. De wereld kent die afloop van filmdoek en toneel: gelaarsde Duitsers lopen doelgericht de lange trap op naar het Achterhuis. Even later worden de onderduikers en twee helpers afgevoerd in een wagen. Een ander bekend onderdeel van het verhaal is het telefoontje. Kort voor de inval zou een telefoontje bij de *Sicherheitsdienst* zijn binnengekomen, waarin een onbekende de verblijfplaats van de onderduikers onthulde. Maar in hoeverre klopt dit beeld? Wisten de agenten die het pand binnenkwamen wel dat er onderduikers zaten?

Ander perspectief

De Anne Frank Stichting wil het levensverhaal van Anne Frank zo volledig mogelijk vertellen. Daarom is het van belang ook de inval die de onderduik beëindigde zo goed mogelijk in kaart te brengen.

De vraag was altijd: wie heeft Anne Frank en haar lotgenoten verraden? Deze expliciete focus op verraad beperkt echter het perspectief op de arrestatie. Andere scenario's blijven zo immers op voorhand buiten beeld. In het nieuwe onderzoek heeft de Anne Frank Stichting niet het verraad, maar de inval centraal gezet: *Waarom vond deze inval plaats? Op grond van welke informatie en waar kwam die informatie vandaan?*

Aan de hand van bekende én nieuwe bronnen is de arrestatie vanuit deze vragen onderzocht. Annes dagboeknotities uit maart 1944, voor dit onderwerp niet eerder als bron benut, leidden naar politie- en justitiestukken uit verschillende delen van het land.

4 augustus 1944: de arrestatie

Documenten uit de tijd van de inval zijn niet bewaard gebleven. Er is vooral naderhand veel over gezegd. De feilbaarheid van het geheugen blijkt direct: de voorhanden zijnde verklaringen spreken elkaar nog al eens tegen. Toch bieden ze aanknopingspunten om de gang van zaken op die dag te schetsen.

Tussen half elf en elf uur 's ochtends verschenen enkele rechercheurs bij het pand Prinsengracht 263 in Amsterdam en gingen naar de eerste verdieping. Daar zaten de personeelsleden, tevens helpers van de onderduikers, Jo Kleiman, Bep Voskuil, Miep Gies en Victor Kugler. De rechercheurs ondervroegen Kugler, als directeur verantwoordelijk voor de bedrijfsvoering, en doorzochten in zijn bijzijn het gebouw. De anderen bleven op hun plek. Kugler zei in 1957 tegen een journalist: "De politie ging naar boven naar de opslagruimte in het voorhuis en ze vroegen wat er in al die kisten, zakken en balen zat. Ik moest alles openen. Ik dacht bij mezelf, als het maar een huiszoeking is hoop ik dat het snel voorbij is." De rondgang leidde naar de schuilplaats. Bep Voskuil was intussen onopgemerkt vertrokken. Miep Gies' echtgenoot Jan kwam zoals gebruikelijk rond de middag langs en liep gewoon naar binnen. Hieruit valt op te maken dat de toegang tot het pand en de kantooverdieping niet onder bewaking stonden. Zijn vrouw lichtte hem in, waarop hij direct het gebouw weer verliet.

Jan besloot later Kleimans broer, werkzaam op de Bloemgracht, in te lichten. Samen liepen zij naar de brug tegenover het onderduikpand en volgens Gies stond er nu een voertuig voor de deur. Even later werden de onderduikers en Kleiman en Kugler afgevoerd. Intussen was het rond één uur in de middag. Dat wil zeggen dat de operatie ruim twee uur duurde.

De agenten

Het aantal deelnemers aan de inval staat niet vast. Drie van hen, Silberbauer, Grootendorst en Gringhuis, zijn bekend. De veronderstelling leeft dat het opsporen en arresteren van ondergedoken Joden hun kerntaak was, maar bronnen geven een ander beeld van hun werkzaamheden.

De Weense politiemann Karl Silberbauer werd in 1943 naar Amsterdam overgeplaatst. Bij de *Sicherheitsdienst* daar was hij *Hauptscharführer*, een bescheiden onderofficiersrang. Uit overgebleven bronnen, tijdens en na de oorlog gemaakt, blijkt zijn aanwezigheid bij acht andere zaken. Daarbij ging het vooral om juwelen, effecten en contanten. Bij slechts één ervan waren Joodse onderduikers betrokken.

Hij was vergezeld van Willem Grootendorst. Grootendorst zat dertig jaar bij de Amsterdamse politie voor hij van april 1943 tot maart 1945 dienst deed bij de *Sicherheitsdienst*. Hij arresteerde geregeld mensen, Joods en niet-Joods, die om verschillende redenen onder de aandacht van de *Sicherheitsdienst* kwamen.

De derde, Gezinus Gringhuis, werkte sinds 1918 bij het Amsterdamse politiekorps. Van augustus 1942 tot april 1944 was hij achtereenvolgens gedetacheerd bij Bureau Joodse Zaken en de *Sicherheitsdienst*. Joodse Zaken richtte zich op overtreders van de anti-Joodse verordeningen, zoals onderduikers. Gringhuis hield toezicht op het opruimen van inboedels van weggevoerde Joden. Van mei tot november 1944 werkte hij als rechercheur bij de landelijke Bijzondere Afdeling van de Recherchecentrale in Den Haag. Deze overplaatsing betekent dat Gringhuis ten tijde van de inval in het Achterhuis geen SD'er was en dat opsporen van Joodse onderduikers niet tot zijn taken behoorde.

Verdenkingen

Brieven van Otto Frank van november 1945 tonen dat hij uitging van verraad. Met zijn helpers bekeek hij politiefoto's om te achterhalen wie hen arresteerde, en "durch diese Leute vielleicht weiter zu hören, wer uns verraten hat." Zij herkenden Gringhuis en Grootendorst.

In 1946 uitten Frank en zijn helpers verdenkingen tegen Willem van Maaren, vanaf maart 1943 magazijnknecht in het bedrijfspan. Zijn voorganger Johan Voskuil wist van de onderduikers en maakte de beroemde boekenkast, maar moest door ziekte zijn werk opgeven. Daarmee verdween een vertrouweling uit het magazijn. Van Maaren was als oningewijde per definitie een risico en er was twijfel aan zijn zakelijke betrouwbaarheid. Daardoor liet Anne, die hem alleen van horen zeggen kende, zich in haar dagboek negatief over hem uit.

In de eerste naoorlogse jaren onderzochten twee opsporingsdiensten de verdenkingen tegen Van Maaren. Er was geen bewijs en de kantonrechter verwierp de beschuldiging.

In 1963 spoorde nazi-jager Simon Wiesenthal Silberbauer op. Daarmee kreeg de arrestatie van de inmiddels beroemde dagboekschrijfster wereldwijde belangstelling. Ook Van Maarens naam verscheen in de pers, zij het niet eenduidig. Otto Frank zei volgens *De Telegraaf* van 22 november 1963 over hem: "Al die tijd hebben wij hem verdacht en hij is ook destijds bij de politieke recherche aangegeven." Het *Utrechtsch Nieuwsblad* tekende dezelfde dag uit Franks mond op: "Ik heb nooit iets tegen de magazijnbediende ondernomen. Ik ken de man niet en heb geen aanwijzingen tegen hem."

De Rijksrecherche mengde zich in de zaak en verhoorde naast Van Maaren en Silberbauer onder anderen ook de gewezen chef van de Sicherheitsdienst Willy Lages. Tot nieuw bewijs leidde dat niet. De zaak tegen Van Maaren kreeg geen vervolg. Zijn naam is sindsdien wel met 'het verraad van Anne Frank' verbonden gebleven.

Van Maaren is de enige die door direct betrokkenen als verdachte is aangewezen en door politie en justitie als zodanig is ondervraagd, maar later zijn meer verdenkingen geuit. Anne Frank-biografe Melissa Müller wees op een mogelijke verradersrol van Lena Hartog, de echtgenote van een andere magazijnknecht. Carol Ann Lee, biografe van Otto Frank, presenteerde de theorie dat de Nederlandse nationaalsocialist Tonny Ahlers de verrader was. In *Wie verraadde Anne Frank?* uit 2003 tonen David Barnouw en Gerrold van der Stroom aan dat de argumentaties ten aanzien van Van Maaren, Hartog en Ahlers niet steekhoudend zijn.

Later volgden meer theorieën. Journalist Sytze van der Zee stelt Ans van Dijk, de in 1948 terechtgestelde verraadster, verantwoordelijk. Over helpster Bep Voskuil verscheen een boek van

haar zoon Joop van Wijk en coauteur Jeroen de Bruyn. Zij opperen daarin betrokkenheid van Beps zuster Nelly, vanwege contacten met Duitse militairen.

Het onderzoek van de Anne Frank Stichting naar de hierboven genoemden geeft geen aanleiding een van deze verdenkingen te onderschrijven.

Andere inzichten

Een interessant nieuw aanknopingspunt boden Anne Franks dagboeknotities. Vanaf 10 maart 1944 schreef ze herhaaldelijk over de arrestatie van twee handelaren in clandestiene distributiebonnen. Ze noemt hen 'B.' en 'D.' en doelt op de vertegenwoordigers Martin Brouwer en Pieter Daatzelaar van de firma Gies & Co. Dit bedrijf, gelieerd aan Otto Franks Opekta en in hetzelfde pand gevestigd, handelde in grondstoffen voor de levensmiddelenindustrie. Anne noemt op 14 maart de gevolgen van de aanhoudingen: "Daar B. en D. opgepakt zijn, hebben wij geen bonnen." Hieruit blijkt dat de onderduikers onder meer via deze vertegenwoordigers aan distributiebonnen kwamen.

Politierapporten uit Zwolle en Haarlem, de woonplaatsen van de twee, tonen aan dat Anne goed ingelicht was. De aantekeningen die Anne en de verbalisanten onafhankelijk van elkaar maakten, sluiten nauwkeurig op elkaar aan. Na twee weken voorarrest volgde op 22 maart om vier uur 's middags hun vrijlating. Anne noteerde de volgende dag al in haar dagboek: "B. & D. zijn uit de gevangenis ontslagen." Zo nauwgezet volgden de Achterhuisbewoners de kwestie.

De arrestaties werden gerapporteerd aan de Recherchecentrale in Den Haag. Om op te treden tegen distributie- en slachtfraude was daar in 1941 de al eerder genoemde Bijzondere Afdeling opgericht. Tijdens hun werkzaamheden stuitten rechercheurs van de Bijzondere Afdeling meer dan eens bij toeval op Joodse onderduikers. Hoewel de Nederlandse rechercheurs in Nederlandse dienst stonden, hadden Duitse SD'ers de supervisie.

De vertegenwoordigers werden in de zomer van 1944 door de Nederlandse justitie in hun eigen woonplaatsen vervolgd. Brouwer kreeg in augustus een forse geldboete opgelegd. Opmerkelijk is dat Daatzelaar er eind juli tijdens de zitting in Haarlem met een sepot vanaf kwam. De beschikbare bronnen vertellen niets over de motieven hiervoor. Er is ook niets bekend over de verklaringen die hij aflegde of de rol die zijn NSB-sympathieën misschien speelden. Anne noemt hem in haar dagboek als een van degenen voor wie ze in het Achterhuis stil moeten zijn, wat er op duidt dat hij volgens haar niet van de onderduiksituatie op de hoogte was.

Ongerijmdheden

Voor een geval van 'alledaags' verraad van Joodse onderduikers bevat deze geschiedenis verschillende opmerkelijkheden. Zoals het telefoontje aan de *Sicherheitsdienst*. Dat in de loop van 1944 veel telefoonverbindingen werden afgesloten, beperkte zeker voor particulieren de mogelijkheid tot telefoneren. Een andere complicatie is dat de telefoonnummers van de *Sicherheitsdienst*, in tegenstelling tot die van Joodse Zaken, in 1944 niet in het telefoonboek stonden. Dat maakt de kans reëel dat dit telefoontje, als het inderdaad plaatsvond, van een ambtelijke dienst afkomstig was.

Tot nu toe leefde de aanname dat in deze zaak SD'ers gericht op zoek waren naar Joodse onderduikers, en dat de inval aan de Prinsengracht daarom een glasheldere verraadkwestie was. Omdat de rechercheur Gringhuis eerder bij de *Sicherheitsdienst* en bij Bureau Joodse Zaken zat, is zijn aanwezigheid bij de inval altijd als volkomen logisch gezien. Maar Gringhuis maakte zoals uit het onderzoek blijkt geen deel meer van die eenheden uit. Hij werkte bij de genoemde Bijzondere Afdeling, waardoor niet opsporing van onderduikers maar van economische delicten tot zijn takenpakket behoorde.

Daarnaast zat er ruim twee uur tussen aankomst en vertrek van de politie. Dat lijkt voor het ophalen van verraden onderduikers wel wat lang. Of direct een arrestantenwagen voor de deur verscheen staat niet vast, maar valt te betwijfelen omdat Jan Gies in dat geval waarschijnlijk niet naar binnen zou zijn gelopen. Ook konden hij en Bep Voskuil ongehinderd weggelopen. Wie gericht mensen komt arresteren zal geen gelegenheid tot ontsnappen geven.

Kugler schreef in september 1945 aan de politieke recherche dat hij en Kleiman om verschillende redenen werden gearresteerd. De administratie van kamp Amersfoort bevestigt dat. Kugler werd daar opgesloten vanwege *Judenbegünstigung*, Kleiman voor *Arbeitsverweigerung*. Volgens Kugler was er sprake van "het clandestien laten werken van mensen, om ze aldus voor uitzending naar Duitsland te behoeden."

Een onderneming waar illegale arbeid werd verricht en waarvan twee vertegenwoordigers voor bonnenhandel waren opgepakt, liep daardoor vanzelf risico op belangstelling van de autoriteiten. Bij zoeken naar onderduikers kon bonnenfraude worden aangetroffen, omdat zij veelal op clandestiene verzorging waren aangewezen. Andersom kon opsporen van zulke fraude natuurlijk ook naar onderduikers leiden.

Verder onderzoek

Verraad als uitgangspunt leverde ondanks tientallen jaren onderzoek geen resultaat op. Daarom heeft de Anne Frank Stichting het perspectief verruimd en nieuwe denkrichtingen ontwikkeld. Die kunnen overigens ook nieuwe inzichten opleveren over onderduiken in het algemeen. Uit het onderzoek blijkt in ieder geval dat er in het pand aan de Prinsengracht meer aan de hand was dan het verbergen van onderduikers. Wellicht waren er dan ook andere redenen waarom de politie binnentrad.

De mogelijkheid van verraad is hiermee natuurlijk nog niet weerlegd, en evenmin is een relatie met de bonnenkwestie bewezen. Dit artikel is een eerste aanzet tot verder denken over de arrestaties in het Achterhuis. Nader onderzoek naar de bedrijfsvoering en de verdere gang van zaken in en om het pand kan mogelijk meer informatie opleveren. Hopelijk zien ook andere onderzoekers voldoende reden om nieuwe sporen te volgen, en is het laatste woord er nog niet over gezegd.

www.annefrank.org/arrestatie

